

УДК 82.091.-95.09”19/20”

Леся Демська-Будзуляк

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СТУДІЙ НАД УКРАЇНСЬКИМ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВОМ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті здійснено спробу розглянути українське літературознавство кінця ХІХ – початку ХХ ст. як компонент культури. Методологічним підґрунтям виступила теорія культурних студій. Виокремлено два центральні дискурси становлення нового українського літературознавства – історичний та неокласичний. Джерелом розмежування виступає приналежність кожного з дискурсів до певної культурної традиції. Історичну традицію визначаємо як герметичну, лінійну, таку, що схильна до міфологізації національної історії та культури. Натомість неокласичну традицію визначаємо як відкриту, інтегральну, позаісторичну, зосереджену на питаннях морфології культури. Такий підхід дає змогу вивчати українське літературознавство у тісному зв'язку з соціально-культурними процесами та практиками.

Ключові слова: українське літературознавство, культурні студії, традиція, історичний дискурс, неокласичний дискурс.

Українське літературознавство кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. становить собою частину велетенського оновлюючого руху, який захопив усе європейське суспільство того часу. Воно виростало, з одного боку, на класичній традиції ХV–ХVІІІ ст., що формувалася під знаком відродження античності, модернізації мови та активного діалогу із Західною Європою, з іншого – на ідеях романтизму про «народний дух літератури», «національну традицію», діяльності українських інтелектуалів 40–70-х років ХІХ ст. (насамперед М. Куліша, М. Костомарова, М. Петрова, М. Дашкевича, О. Огоновського, І. Нечуя-Левицького), знаменувалося появою історичної школи.

Однак, найважливішим чинником появи нового українського літературознавства, на нашу думку, був фактор кардинальної зміни дослідницької парадигми гуманітарних наук у західноєвропейській гуманістичній думці, що припадає на другу половину – кінець ХІХ століття. У цьому випадку вживаємо термін «парадигма» згідно з його визначенням, запропонованим Т. Куном, а саме, як «досягнення, які протягом якогось часу певне наукове співтовариство визнає основою для розвитку його подальшої практичної діяльності» [14, 23]. Зміна досягнень провадить до зміни світогляду, а відповідно до зміни наукової парадигми. Водночас відбувається і зміна подальшої практичної діяльності, що в гуманітарних науках головно виявляється через зміну осмислення предмету дослідження, методологічних підходів та зовнішніх реляцій. Окрім того, для європейського літературознавства того часу стає характерним процес формування дослідницьких методологій на основі новітніх філософських поглядів та інтенсивне розширення знань про природу

людини – від психоаналізу З. Фрейда, культурної антропології К. Леві-Строса й до загальної лінгвістики Ф. де Сосюра.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. завершує становлення українського літературознавства як автономної наукової дисципліни і ставить перед ним низку завдань: переосмислити попередній літературний процес у контексті історичного розвитку національної культури; відповісти на виклики сьогодення, а також окреслити подальші шляхи розвитку української літератури. Усі три базові напрями наукового літературознавства – історія літератури, теорія літератури та літературно-наукова критика – виявилися тим фокусом, крізь який проглядали умонастрої епохи та етико-філософська думка доби, а також були складовою ширшого загальнокультурного процесу. Тож, очевидно, що без осмислення процесів того періоду доволі важко аналізувати й подальші шляхи розвитку українського літературознавства.

Слід зазначити, що на відміну від багатьох інших європейських національних літературознавств, перед українським одним із головних завдань постало виокремлення української літератури як власного предмета дослідження із загального контексту «периферійних імперських літератур». Водночас було надзвичайно важливо закріпити за новою дисципліною інституційний статус, тобто ввести українську літературу, або бодай її частини у школи та аудиторії, створюючи поле для презентації та імплементації літературознавчих досліджень. Таким чином, українське літературознавство кінця XIX – початку XX ст., демонструючи зміни всередині самої дисципліни, водночас відбивало й ті процеси, що відбувалися в загальному науковому, культурному, соціальному та політичному контекстах. Українське літературознавство зазначеного періоду (із незначною перервою через Першу світову війну) почасти стає ключем до розуміння глибинних трансформаційних процесів тогочасного українського суспільства та культурного середовища.

Виходячи з такого положення, хочемо розглянути тогочасне українське літературознавство насамперед як частину культури. Такий підхід до проблеми якраз і пов'язуємо з тими фундаментальними трансформаціями, що відбувалися в усьому європейському культурно-соціальному просторі кінця XIX – початку XX ст. У цьому випадку вкладаємо у термін «культура» два значення: 1) поняття, цінності, культурна візія поширені серед окремих національностей, класів, груп, періодів (визначення за Гердером), що відповідало уявленням про культуру на той час; 2) система символічних практик, які продукують значення, соціальні означальні практики [1, 234], що є одним із інтерпретацій поняття культури в річищі культурних студій на сучасному етапі. Кореляція між цими двома підходами до розуміння поняття культури, – як системи цінностей та соціальної означальної практики, – дасть можливість глибше проаналізувати ті трансформаційні процеси, що відбувалися всередині українського літературознавства, що також певним чином допоможе зрозуміти сучасний стан дисципліни.

Як вже було зазначено, поняття культури як простору означальних соціальних символічних практик запозичуємо з поля культурних студій.

Сучасне західне літературознавство давно проводить дослідження літературознавства саме в річищі культурних студій, зокрема його становлення, розвитку, пошуків нових методологій, тощо. Більшість із науковців пов'язують цю тенденцію зі зсувом літературної теорії в бік культурних студій протягом останніх кількох десятиліть. І хоча самі теоретики літератури по-різному ставляться до цього процесу, від різко негативного до позитивного [12, 281], однак ця тенденція з кожним роком лише посилюється. Цей процес Т. Іглтон характеризує як розпад традиційної схеми інтелектуальної праці, коли класичні підходи розмежування знань зіштовхнулись із непереборними перешкодами. Науковець окреслює цей процес як «реконфігурацію поля» та деміфологізацію «гуманітарних наук»: «[...] гуманітарні науки», – зазначає дослідник, – надто часто оголошували неправдиво неупередженими, проповідували «універсальні» цінності, які насправді були цінностями конкретного суспільного ладу, витісняли зі свідомості матеріальне обґрунтування цих цінностей, безглуздо переоцінювали значення “культури”, ретельно плекали її елітаристську концепцію» [12, 281]. Хоча, з іншого боку, він також наголошує на тому, що це пішло і на шкоду гуманітарним наукам, оскільки завдало суттєвого удару по інституції гуманістичних цінностей в цілому.

У цьому аспекті нам імponує думка М.Е.Р. Хабіба, який твердить, що історія літературної критики (науковець вживає термін «критика» у значенні літературної теорії, літературної науки загалом) широко накладається на історію думки в різних сферах, філософській, релігійній, соціальній, економічній та психологічній. Він розглядає модерну літературну теорію всередині історичного контексту, наголошуючи, що з такої перспективи дослідження можуть виявлятися її зв'язки, походження, занепад і впливи [4, 3]. З іншого боку, виникає питання розмежування поля літературознавчого та культурологічного дослідження. І тут доречно використати думку Дж. Калера щодо літературних текстів, а в нашому випадку матимемо на увазі й науково-критичні тексти, а саме: «Культурологія виникла як застосування техніки літературознавчого аналізу до інших культурних об'єктів. При цьому культурні артефакти розглядаються як тексти, які слід прочитати, а не просто зафіксувати. І, навпаки, літературознавство лише виграє від того, що література розглядається як одна з форм культурної діяльності, а її твори вивчаються у взаємозв'язку з іншими дискурсами. Вплив теорії сприяв розширенню поля питань, на які можуть відповісти літературні твори, й привернув увагу до того, яким чином вони протистоять ідеям свого часу, або ж ускладнюють їх сприйняття» [13, 23].

На сьогодні існують два базові напрями в культурних студіях: 1) теорія мовних ігор Людвіга Вітгенштайна (в її основі твердження, що «межі моєї мови є межами мого світу»); 2) інтерпретативна антропологія Кліфорда Гірца (ця теорія спирається на думку, що універсум символічно організує уявлення кожної суспільної групи) [2, 527]. Обидві теорії дотримуються позиції, що люди, які живуть у своїх певних середовищах, соціальних групах, тощо, невпинно продукують і відчитують продуковані іншими значення (символічні

практики) і керуються визначеними поглядами та уявленнями щодо дійсності, у якій живуть. У своїх есе з інтерпретативної антропології К. Гірц висунув думку, що вивчення культури інших, як і вивчення власної культури, вимагає роз'яснення того, за кого вони себе мають, що роблять відповідно до свого переконання і які цілі переслідують [3,157].

Власне у цьому дослідженні ми й пропонуємо розуміти українське літературознавство як певну «локальну культуру», відчитування якої відбуватиметься, з одного боку, через тексти, а з іншого – через соціальні практики всередині цієї культури. Розглядаючи ті чи інші процеси в українському літературознавстві на прикладі наукових текстів, спробуємо прослідкувати його розвиток, а також становлення окремих понять у зіставленні цих текстів із тим, що на той момент відбувалося насправді. Такий підхід тісно пов'язаний з одним із центральних понять культурних студій – репрезентацією. Адже, як твердить С. Голл: «Речі самі по собі нічого не означають, – це ми конструємо значення, вживаючи системи репрезентації: понять і знаків» [6, 25].

За такого підходу нас буде цікавити, яким чином українське літературознавство функціонувало в ширшому контексті: на що, на які ідеї, погляди, методи воно спиралося, що декларувало, і що було одержано у підсумку. Також важливим буде не те, що відбувалося, але чому і яким чином відбувалося та було артикульовано. Увагу буде зосереджено не так на самих фактах внутрішньо літературно-наукового життя, скільки на його зв'язках із зовнішнім світом.

Для концептуального розуміння базових аспектів функціонування українського літературознавства важливим виступає той факт, що воно в загальній візії українського суспільства того часу завжди було чимось більшим, ніж просто науковою дисципліною й часто виступало як єдине чи навіть останнє поле для пошуків аргументації чи легітимізації окремішньої національної ідентичності. Постійне втручання зовнішніх чинників значно вплинуло на подальший стан дисципліни та її саморецепцію. Зрештою виправданням такого підходу до вивчення процесів у межах українського літературознавства (не лише зазначеного періоду), може слугувати й настанова Г.-Г. Гадамера, що у випадку гуманітарних наук «[...] ідеалом тут має бути розуміння самого явища в його одномоментній та історичній конкретності. При цьому задіяний може бути який завгодно обсяг загальних знань – мета ж бо полягає не в їх фіксації й розширенні для глибшого розуміння загального закону розвитку людства, а в осягненні того, якими є ось ця людина, ось цей народ, ось ця держава та яке в них було становлення, сказати б інакше: як могло статися, що вони зробилися ось такими» [9, 14].

Застосовуючи культурологічний підхід до питання становлення українського літературознавства як самостійної дисципліни, можемо говорити про розгортання двох домінуючих дискурсів: історичного та неокласичного (щоправда з початком 1920-х рр. накреслюється ще й марксистський) у межах кінця XIX – початку XX ст. Самі терміни запозичуємо у Л. Білецького, який у

межах українського літературознавства, виокремив чотири школи: формально-поетичну, або ж неокласичну, історичну, філологічну та психологічну. Термін «школа» Білецький вживає не лише у значенні «напряму», але й поширює на коло людей, яким притаманні спільний світогляд, наукові знання та культурний досвід – «група об'єднана певною концепцією дослідження літератури» [7, 45]. Під цим кутом зору він розглядає становлення літературознавчої думки в контексті розвитку західноєвропейських наукових концепцій. Водночас Л. Білецький висловлює подяку Д. Антоновичу та В. Біднову за «їхній проект класифікації усіх напрямів»: історична, філологічна, психологічна [7, 45]. Залишаємо поза увагою філологічну та психологічну школу з наступних міркувань: 1) школа філологічна відповідно до свого методу вміщена у межі обох дискурсів; 2) школа психологічна, як така, що вивчає форми художньої свідомості є, радше, доменом неокласичної традиції, зосереджуючи увагу насамперед на дослідженні форми.

Таким чином, бачимо, що для дослідників українського літературознавства кінця XIX – початку XX ст. принцип методу не є визначальним, радше, дискусійним щодо можливості запропонувати якусь класифікацію дисципліни або бодай накинути таксономічну сітку. Зрештою, можемо запитати услід за Гадамером «[...] чи багато значить тут метод і чи не набагато важливішими, своїм способом дії, за індуктивну логіку є інші умови, яким улягають гуманітарні науки?» [9, 17]. Проте, з іншого боку, не може не впадати в око існування кількох фундаментальних напрямів досліджень у межах літературознавчого поля. На нашу думку, можливість погодити ці різновекторні підходи із питання їхньої класифікації полягає у використанні поняття дискурсу як класифікаційного принципу [15, 20-22]. У нашому випадку, термін «дискурс» застосовуємо в тому значенні, що його запропонував Джеймс Л. Кінві, а саме: «Дискурс [...] характеризується індивідами, що діють у певний час і на певному місці; він має початок, середину, кінець і мету; це мовний процес [...] він установлює вербальний контекст і він також має ситуативний контекст та культурний контекст [...]. Тому дискурс визначається існуванням повного тексту» [5, 22-23]. Одна з базових відмінностей визначення дискурсу запропонованого Кінві від класичної інтерпретації М. Фуко відрізняється пропозицією «повного тексту» як елементу дискурсу, а не окремого мовного фрагменту. Із цього погляду дослідження еволюційних процесів українського літературознавства як частини культурної репрезентації, наявність «повних текстів», осмислення текстів, «які говорять про факти» [9, 248] у край важливі. Літературний дискурс, як правило, характеризується наявністю «готового» літературного тексту та мовою, що зосереджена собі. Таким чином, ті «повні» тексти, які лягають в основу певного дискурсу, не можуть обмежуватися лише способом їхнього прочитання, а у випадку літературознавства – методом дослідження. Крізь мову вони презентують певну картину світу, до якої, з одного боку, належать їхні автори, а з іншого – сама картина світу визначається тими культурними практиками, які вони проводять і тою культурною традицією, яка їх об'єднує. Поза тим, важливість текстів

обумовлюється й тогочасною тенденцією загальноєвропейського літературознавства – зміщення дослідницької уваги з письменника на сам текст [12, 102].

Відтак, саме культурну традицію пропонуємо обрати за точку відліку у виокремленні певних дискурсів в українському літературознавстві. Позаяк її джерела, рецепція, функціонування, відношення до іншої традиції та вербалізація представниками того чи іншого дискурсу, визначають і той комплекс ідей, проблем, питань та спосіб аргументації, що порушують літературознавці. Однак, не будемо обмежуватись лише національною літературною традицією, а, згідно з Т. С. Еліотом, розглянемо її, як відчуття історії, не лише національної, але й світової, відчуття вмонтованості в єдиний позачасовий культурний ряд [19, 158]. Залежно від розуміння її джерел, відбувалося осмислення літератури, обиралася методика її дослідження, формувалися ієрархія наукових цінностей та літературний канон, здійснювалися символічні практики тощо.

Як слушно зазначав, Т. С. Еліот поняття традиції є чимось значно ширшим, ніж ми собі думаємо [19, 158]. Для української культури, яка на загал визначається як традиційна, консервативна [10, 118]¹, поняття традиції стає центральним для всіх елементів її системи. Інша справа, що ми можемо говорити про різні джерела традиції, способи її імплементації в культуру та репрезентації. Важливим є й те, що довкола традиції формується й система культурних цінностей, культурна ієрархія, канон, та й взагалі цілісна візія розвитку національної культури. До того ж, у час, що нас цікавить термін «культура» був чи не найуживанішим, а діапазон його семантичних значень коливався в кардинально-суперечливих межах: від «Слова о полку Ігоревім» до античної міфології, від села до міста, від народу до еліти, від національного духу до прагматичного розуму й абстрактної форми, від рустикальної естетики до етики гуманізму, від «цивілізованої» Європи до «дикої» Азії. Зрештою, не важко помітити, що найчастіше терміном «культура» означували речі та поняття, які мали до неї опосередковане відношення. Не кажучи вже про те, що в пізні 1920-ті цей термін набуває політичного забарвлення, а певні словосполучення такі, як «європейська культура», «буржуазна культура», «інтелігентська культура», «пролетарська культура» тощо стають термінологічним апаратом обвинувальних вироків для більшості українських

¹ Маємо на увазі той тип культури, якій притаманний високий рівень нормативності, що охоплює всі сторони життя. Вона встановлює численні заборони – табу, які не підлягають обговоренню і раціональному обґрунтуванню. Усе, що порушує усталені культурні норми, зустрічає в суспільствах із традиційною культурою настороженість, побоювання, а то й осуд будь-яких творчих зусиль, спрямованих на оновлення традиційних норм життя і діяльності. Опозицією до такого типу культури є тип інноваційної культури – динамічної, відкритої до інновацій та викликів часу. С. Гатальська, посилаючись на думку М.Еліади, вказує на властивість традиційної культури зберігати традиції певної «священної історії», яка вибудовується довкола «священного тексту». Ця історія пояснює світ і дає взірці поведінки та діяльності людини. «Священний текст і парадигма сакральних цінностей, що впливає з нього, зумовлювали ситуацію, коли щось стає “культурою” саме з санкції цього тексту». Ідея культури, що спроможна вибудовуватися довкола «священного тексту» є цінною для нас з огляду на те, що українська літературна традиція, а за нею і літературознавча, завжди виявляла схильність до канонізації окремих текстів, довкола яких згодом розбудовувалася національна традиція. Скажімо, «Слово о полку Ігоревім», «Кобзар» Т.Шевченка, «Енеїда» І.Котляревського, тощо.

інтелектуалів, зокрема й літературознавців. Окрім того, з позиції розвитку національної культури, питання традиції породжує одну з базових дихотомій цього процесу «традиція – новаторство», що інколи підлягає певній кореляції – «традиція – модерність».

На сьогодні існує багато поглядів на поняття традиції. Класичним можна вважати визначення Е. Гуссерлем, у річищі феноменології, традиції як «способу існування» культурного світу [11, 212]. Для його учня Гадамера традиція – «форма авторитету» [9, 259]. Розглядаючи поняття традиції в руслі романтичної критики Просвітництва, філософ зазначає двозначну природу цього поняття, як і самого авторитету, коли, з одного боку, традиція інтерпретується як концептуальне збереження старого, тобто обмеження критичного розуму, а з іншого – як сховок моральних авторитетів. Відтак, філософ доходить висновку, що «[...] традиція постійно являє собою точку перетину свободи й історії» [9, 260]. Таким чином, традиція як культурний феномен демонструє свою амбівалентну сутність: із одного боку, дає можливість опори, історичного підґрунтя та світоглядної певності, з іншого – відкриває в собі можливість свободі мислення. Будь-яка дія всередині традиції передбачає лише два шляхи, або її утвердження через розширення, або заперечення через спробу створення нової традиції, що потребує пошуків іншого історичного підґрунтя. Питання ж авторитету прямо пов'язане з ієрархією цінностей. Застосування такого підходу до аналізу літературознавчого дискурсу, дає підстави як авторитет означувати не лише центральні наукові постаті, але, першою чергою, тексти, які стають цінністю для певної літературознавчої традиції, визначають її подальший шлях та розвиток. Зрештою філософ наголошує на особливому місці традиції в контексті функціонування гуманітарних наук. Зокрема, він зазначає, що розуміння в гуманітарних науках поділяє з традицією знання те, що обидва феномени є зверненими до нас: «[...] вплив живої традиції з одного боку, й історичного знання з іншого утворюються єдність [...]» [9, 262].

Відтак, феномен традиції демонструє певну тяглість історичної свідомості, забезпечуючи еволюційний шлях для наукових парадигм. Проте, як і будь-який процес, вона не могла на переживати трансформацій всередині себе та переформатування її функціонального поля. Досліджуючи історію ідей, М.Фуко вводить поняття історичного розриву, «епістемологічний розлам», яке засвідчує кардинальні зміни у способі розподілу пізнавальних схем у різні епохи. Можемо припустити, що йдеться про зміну парадигми традиції наукового осмислення світу. Філософ визначає два такі епістемологічні розлами в історії західної цивілізації – початок класичної епохи (середина XVIII століття) та кінець XIX століття – «поріг сучасності» [17, 59]. Він пов'язує ці розриви зі зміною типу мови, тобто способу інтерпретації дійсності. На думку Фуко, якщо у XVII ст. дослідження теми еволюції спиралася на ідею плинності, то у XIX ст. вона вже зосереджується на вивченні розривів «[...] аналізів модальностей взаємодії між організмом, усі елементи якого взаємопов'язані, та середовищем, що формує реальні умови його існування» [17, 59]. Думка Фуко цінна для нашого дослідження із погляду хронології, а

саме – наголосу на тому, що західна цивілізація переживає епістемологічні розриви саме на початку класичного періоду та початку ХІХ ст. Однак видається неможливим, щоб такі розриви відбувалися локально, не заторкуючи гносеологічної, онтологічної та аксіологічної сфер. Якщо припустити реальність епістемологічного розриву, то водночас очевидним стає й аксіологічний розрив. І як ніщо інше, його найкраще демонструє мова, з одного боку як інструмент опису, з іншого – як об'єкт вияву. З іншого боку, зміна мовної парадигми, веде за собою й зміну культурної практики, тобто щодо науки, способу репрезентації знань, міняється тип науковця та його уявлень про власне місце в реальному світі.

У філології, зокрема літературознавстві, ці часові точки (кінець ХVІІ і кінець ХІХ ст.) фіксують початок появи двох наукових традицій. Одна з них неокласична, що виростала із світогляду епохи гуманізму, інша – історична знаходить свої коріння в романтизмі з його націоналістичними рухами, ідеєю тісного зв'язку історії та культури. Обидві традиції дуже вдало характеризує Л.Білецький: «Остаточний перелом у духовному житті Європи відбувся в часи епохи відродження наук і мистецтв (ХІV–ХVІ ст.), особливо в часах гуманізму (ХV–ХVІ ст.), коли всі духовні інтереси представників мистецтва, науки звернули свої очі в бік античного світу. Ця епоха гуманізму й поклала основу для розвитку так званого неокласицизму в поезії і в теоретичних працях, що виробляли певні принципи, на основі яких мусила б розвиватися нова теорія мистецтва» [7, 48]. Особливістю цієї традиції науковець вважає той факт, що цей гуманістичний літературний рух особливо позначився на шкільній науці та практиці того часу, тобто швидко був інституалізований [7, 48]. Що ж до історичної традиції (чи властиво школи) Білецький зазначає наступне: «Одне з найповажніших місць в історії розвитку української літературно-наукової критики займає історична школа. Її початок ховається в тому загальноєвропейському науковому русі наприкінці ХVІІІ й початку ХІХ ст., що прибрав загальну назву в науці – романтизму. Цей рух викликали науково-критичні ідеї Гердера, ідеї, котрі, в основних своїх рисах, зводяться до того, що поетична творчість кожного народу містить у собі й дух цього народу; через те студіювання поетичних творів необхідне перш за все для того, щоб у них розкрити той народний дух» [7, 73].

Історична традиція зароджувалася в надрах романтичного руху з вірою у те, що дух народу в його літературній, насамперед поетичній творчості. Відтак, вивчення її дає змогу пізнати цей народ. Спершу вона виявляла свою природу як критика формально-неокласичної традиції, її схильності до регламентування творчості в межах класичної естетики та літературної теорії. Однак, унаслідок різноманітних історико-політичних катаклізмів того часу та активізації рухів до національної незалежності багатьох народів Європи, з'являється ідея народності. Поширюється думка, що автентичний дух національності зберігається лише у його найнижчих верствах, народі. Ці погляди на природу літератури, її можливості до пізнання самих себе, вмотивували й її контекстуальний характер та тісних зв'язок з історією та культурою.

Літературні тексти часто сприймалися як історичні джерела, тому більшість літературних методів, ґрунтувались на принципі розвитку національної літератури в історичному процесі становлення інших національних літератур. В українському літературознавстві ці погляди найбільше репрезентовані культурно-історичною школою (насамперед, ідеться про наукову діяльність Івана Франка). До цієї ж традиції долучається й порівняльно-історичний метод. Щоправда він більше зосереджується на типологічних зв'язках національних літератур і не трактує літературу як «дзеркало історії», а навпаки спрямований на дослідження тієї культури в умовах якої розвивався той чи інший автор, твориться той чи інший твір. Найповніше своє втілення історична традиція отримала згодом в ідеології та культурно-соціальних практиках українського народництва. Як культурний дискурс (тобто як спосіб теоретичного осмислення культури та її критики) народництво спиралося на ідею «історичної ролі народу», а як критична школа було «[...] методологією розгляду літератури, побудови її історії й канонів, способом читання тексту» [15, 29].

Друга традиція, про яку вже йшлося – неокласична. Вона в жодному разі не виступає опозицією до історичної, оскільки спрямовує увагу переважно на питаннях теорії, а не історії літератури, зокрема на формальний бік поетичної творчості. Недарма ж в історії українського літературознавства вона часто виступає під терміном «формально-поетична». Якщо ж представники цього дискурсу й звертаються до історії літератури, то винятково під кутом зору естетики, або ж через бажання показати історію літератури як історію стилів та форм. Літературу ж представники неокласичного дискурсу трактують як набір позачасових універсальних цінностей. Зрештою, естетичний елемент, увага до нього, були надзвичайно важливою складовою неокласичного дискурсу. Поза тим, кожна із цих традицій виконувала властиву для неї функцію, виповнюючи таким чином цілісну парадигму українського літературознавства.

Леонід Білецький у своєму дослідженні «Основи літературно-наукової критики» зазначає, що «[...] перше місце в розвитку літературно-української критики взагалі й української зокрема займає школа неокласична, або формально-поетична» [7, 46]. Таке твердження науковець аргументує наступними чинниками: 1) неокласичний метод, на основі якого були написані перші українські поетики, виступає першим, відтак, найстаршим методом; 2) використання його у православному та римо-католицького протистоянні в XVII ст., в Україні. Зокрема Білецький говорить про поширення єзуїтами шкільної освіти, заснованої на західних зразках, та появу перших православних братських шкіл, які протиставили першим, засновані на тих самих культурно-освітніх засадах та науковому методі; 3) саме завдяки цьому методу вдалося вичленувати національну віршовану традицію й поставити її поряд із польською та латиною мовною [7, 47].

Таким чином, бачимо, що неокласичний дискурс з'являється в Україні, з одного боку, як долучення до загальноєвропейської наукової традиції, з іншого – як спосіб національного протистояння на культурному полі. Відтоді також утверджується одна з фундаментальних рис цього дискурсу – орієнтація на

зовнішнє, інтеграційність, розгляд національної культури як частини більшого загального культурного простору. У центрі уваги представників цієї традиції перебувають художні форми, їхні іманентні зв'язки та розвиток. Джерела національної літератури вони шукають у «високій культурі» минулої історії, зокрема того періоду, що характеризується державністю й існуванням офіційної/державної національної культури. З іншого боку, вони намагалися вибудувати національну літературну традицію як елемент загальноєвропейської, заснованої на античності, високому відродженні та особливо традиціях класицизму як стильового напрямку. Також, це була культурна традиція освіченої еліти. Серед дослідницьких методів до неокласичного дискурсу можемо зарахувати частково філологічний метод, з його настановою на вивчення іманентних змін у структурі художнього твору в процесі літературної еволюції, і, також частково, елементи формального методу. Адже в жодному разі не можна розглядати формалістичний дискурс початку ХХ ст. суто в річищі неокласичного дискурсу. Попри спільний інтерес до форми, різниця між ними полягає у способі рецепції художніх текстів. Для неокласичного дискурсу будь-який твір постійно залишається надійно вмонтованим у культурну традицію, натомість формалісти розгляють художні тексти автономно від контексту. В історичному процесі неокласичний та формалістичний дискурс також зближуються через критику раннього модернізму.

Хоча початки неокласичного дискурсу знаходимо ще в ХVІІ ст., своє філософське, естетична та методологічне обґрунтування він набуває лише на зламі ХІХ – ХХ ст. На наш погляд, головною ознакою цього дискурсу є морфологія культури. Увесь неокласичний дискурс розгортається докола дослідження форм у культурі, у філософії, мистецтвознавстві, мовознавстві й також у літературознавстві. Філософським обґрунтуванням дискурсу виступає концепція Зігмунда Зіммеля, який твердив, що все життя – це лише уривки метафізичних форм [16, 109]. Таким самим метафізичними виявами, на думку філософа, є і релігія, і філософія, і мистецтво, однак відмінність мотивацій надає їм відмінних форм. Продовження осмислення ідей Зіммеля знаходимо у працях О.Вальцеля. Філософ вважає, що й література є метафізичним виявом і вивчати її слід саме з формального боку, оскільки форма є виявом філософської концепції епохи. Своє естетичне обґрунтування неокласичний дискурс одержує в поглядах німецького мистецтвознавця Г.Вольфліна, який, своєю чергою, розглянув історію європейського мистецтва, як циклічну зміну художніх стилів. Саме поняття стилю у нього часто виступає синонімом до поняття «форма». Звідси, більшість дослідників окреслюють його вчення про історію мистецтва як формалістичне. Він також був перший, хто сформував науку про «класичне мистецтво», як науку про форми, коли маємо постійне повернення форм античного стилю через певну їх модернізацію [8]. На культурологічному ж рівні, неокласичний дискурс розкривається через концепцію циклічності культур, запропоновану О.Шпенглером. Філософ розглядає кілька типів культур, як цілісні системи, їхня циклічна зміна супроводжується постійною

актуалізацією тих чи інших форм. Філософ критикує лінійну концепцію розвитку культури, згідно з якою вона рухається синусоїдно, переживаючи період злетів та падінь [18, 395]. Якщо брати літературознавство, то ідея морфології втілюється у філологічному та формальному методах, в осерді яких вивчення літератури як зміни форм.

Коли історичний дискурс національної культури характеризувався налаштуванням на внутрішній підхід – історичну саморецепцію та саморефлексію, висхідною точкою його формування виступав принцип історизму. Українська культура, а відповідно й література, бачилися для представників цього дискурсу як відмінний, унікальний культурний досвід, одержаний у спадок від пращурів. Дискурс неокласицизму завжди реалізувався як певна інтеграція, разом із відкритістю на досягнення високої європейської культури, водночас він демонструє й певну герметичність, як мистецька автономія, наголошення на важливості традиції «високої культури». Письмо цього дискурсу дескриптивне, аналітично-описове. Лише у 20-х роках ХХ ст. представники неокласичного дискурсу змушені будуть вдатися до прескрептивної риторики на тлі загрози знищення вже не лише «високої», а ширше – будь-якої національної культури. Однак, присутність та постійна тяглість цих двох дискурсів є насамперед свідченням складних процесів історичного становлення української нації в цілому. Історія цих двох дискурсів – це історія конфліктів та протистоянь, і водночас спільних пошуків об'єднавчої парадигми.

Відтак, бачимо наявність двох культурних традицій у контексті української культури кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Одна з них спирається на універсальні цінності, демонструє бажання інтеграції в загальнокультурний простір, ідею «високої культури». Інша – звернена до власної історії, пошуку джерел національної культури. Одна – герметична, презентована культурною елітою, інша – відкрита, презентована широкими колами національної інтелігенції. Одна стоїть поза ідеологіями, інша – тісно з ними пов'язана. У суто літературознавчому аспекті неокласична традиція – цілком повернення в бік тексту культури (мистецтва), розглядає та вивчає його з погляду античних літературних та мовних теорій, спрямовуючи на ідею творення «високої культури», характеризується іманентним підходом. Історична традиція зосереджується на тексті як елементові загальної національної культури, крізь нього схильна вивчати власну історію, ширше – національну еволюцію, тобто надає перевагу контекстуальності. Обидві традиції демонструють відмінний спосіб описування світу. І що найголовніше, обидві намагаються подолати розрив, чи то в межах антично-класичної традиції, чи то в межах національно історичної. Окрім того, обидва дискурси як культурні феномени є значно ширшими за літературу чи літературознавство. Це однозначно способи рецепції світу, а тому вбирають у себе всі пласти культури: соціальний, політичний, мистецький науковий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bocoock R., The culture formations of modern society / Formations of Modernity / Ed. Stuard Hall and Bram Gieben / Robert Bocoock. – The Open University 1992.
2. Burzyńska A., Burzyńska i M. P., Teorie Literatury XX wieku / Anna Burzyńska, Michał Paweł Burzyńska – Kraków: «Znak», 2006.
3. Geertz C., Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej / Clifford Geertz / tłum. D. Wolska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
4. Habib M. A. R., A History of Literary Theory and Criticism from Plato to the Present / M. A. R. 'Rafey' Habib / – Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008.
5. Kinneavy J. L., A Theory of Discourse: The Aims of Discourse / James L. Kinneavy / – W. W. Norton & Company, 1980.
6. The Work of Representation: Cultural Representations and Signifying Practices / Ed. S. Hall / – London: The Open University, 1997. – S. 25.
7. Білецький Л., Основи літературно-наукової критики / Леонід Білецький / Прага: «Український громадсько-видавничий фонд», 1925. – С. 46.
8. Вольфлин Г., Ренесанс и барокко / Генрих Вольфлин/ – С-Пб.: Азбука-классика, 2004.
9. Гадамер Г.-Г., Истина і метод. Основи філософської герменевтики. Том I. Герменевтика / Ганс-Георг Гадамер/ Пер. з нім. Ол. Мокровольського. – К.: «Юніверс», 2000.
10. Гатальська С., Філософія культури: навчальний посібник / Гатальська Стелла / – К.: «Либідь», 2005. – С. 118.
11. Гуссерль Э., Начало геометрии / Эдмунд Гуссерль / Пер. с франц. и нем. М. Маяцкого. – М.: «Ad Marginem», 1998. – С. 212.
12. Иглтон Т., Теория литературы. Введение / Тери Иглтон / – М.: «Территория будущего», 2010.
13. Каллер, Дж., Теория литературы: краткое введение / Джонатан Каллер/ Пер. с англ. А. Георгиева. — М.: «Астрель: АСТ», 2006. – С. 23.
14. Кун Т., Структура научных революций / Томас Кун / – К.: Port-Royal, 2001.
15. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко / – К.: «Либідь», 1999.
16. Современная западная философия. Словарь. – М.: «Изд. политической литературы», 1991.
17. Фуко М., Археологія знання / Мішель Фуко / Пер. з франц. Віктор Шовкун. К.: «Основи», 2003. – С. 59.
18. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / Освальд Шпенглер / Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна. – М.: «Мысль», 1998.
19. Элиот Т.С., Традиция и индивидуальный талант // Томас Стернз Элиот. Назначение поэзии. Статьи о литературе / Томас Стернз Элиот / Пер. с англ. А. М. Зверева – К.: «AirLand», 1997, Москва: ЗАО «Совершенство», 1997.

Статья посвящена попытке рассмотреть украинское литературоведение конца XIX – начала XX в. как составляющую культуры. Методологической почвой выступила теория культурных исследований. Исходя из этого, выделяем два центральных дискурса становления нового украинского литературоведения – исторический и неоклассический. Источником разграничения выступает принадлежность каждого из дискурсов к определенной культурной традиции. Историческую традицию определяем как герметичную, линейную, такую, которая склонна к мифологизации национальной истории и культуры. Тогда как неоклассическую традицию определяем как открытую, интегральную, внеисторическую, сосредоточенную на вопросах морфологии культуры. Такой подход позволяет изучать украинское литературоведение в тесной связи с социально-культурными процессами и практиками.

Ключевые слова: украинское литературоведение, культурные исследования, традиция, исторический дискурс, неоклассический дискурс.

The article is devoted to an attempt to view the Ukrainian Literary Study of the late XIX – early XX th. as a part of culture. The methodological theory acted as cultural studies. Therefore, out of the two central discourses formation of a new Ukrainian Literary Study – History and Neoclassical. The source of differentiation is favor affiliation of each discourse to a certain cultural tradition. The Historical tradition defined as hermetic, linear, to mythologizing national history and culture. Instead Neoclassical tradition defined as an open, integrated, non-historical, focused on the morphology of culture. This approach allows Ukrainian Literary Study in close contact with the social and cultural processes and practices.

Key words: Ukrainian Literaty Studies, Cultural Studies, tradition, Historical discourse, Neoclassical discourse.

Стаття надійшла до редакції 28. 02.2016

Прийнято до публікації 21.03.2016